

Theo van Doesburg, *Portret van Agnita Feis met gesloten ogen*, vermoedelijk 1906, olieverf op paneel, 14,5x14 cm [Centraal Museum, Utrecht]

Hans Renders & Sjoerd van Faassen

Agnita Feis: dichter en beeldend kunstenaar zonder oeuvre

Pacifisme voor alles

Bijna veertig jaar na haar dood in 1944 werd Agnita Feis ontdekt als een van de weinige vernieuwende dichters uit het begin van de twintigste eeuw. Haar in 1981 herdrukte bundel Oorlog. Verzen in staccato – oorspronkelijk gepubliceerd in 1915 – werd bij de verschijning geprezen, maar vervolgens zonk de dichter weer weg in de vergetelheid. Ook als beeldend kunstenaar kent niemand haar meer: er is zelfs geen enkel schilderij van haar bewaard. Ze wordt alleen nog herinnerd als eerste echtgenote van Theo van Doesburg, die haar veelvuldig heeft geportretteerd. Hun botsende persoonlijkheden maakten hun relatie problematisch.

Agnita Feis werd op 10 februari 1881 geboren uit het huwelijk van Reinier Feis en Antje Sijnes Hoijsma. Feis' vader dreef een goed renderende textielhandel aan de Rotterdamse Zuidblaak.¹ Toen Agnita zes was – Reinier was toen begin veertig – werd de winkel gesloten en vertrok het gezin naar Den Haag. De reden van deze verandering, die ingrijpend geweest moet zijn, is onbekend. In Den Haag nam de familiegeschiedenis na vijf maanden een dramatische wending. Reinier verdronk in zee. Zelfmoord? Niemand die het weet.

Moeder, dochter en het dienstmeisje Sophia Kiestra, net als Antje een geboren Friezin, trokken in bij Antjes zus Janke en haar gezin in Leeuwarden. Ook verhuurde Janke een kamer aan F.F.W. Koch, een leraar Duits. Na de dood van Jankes echtgenoot op 16 februari 1893 verhuisde zij met haar beide kinderen, het dienstmeisje én Koch naar Apeldoorn. Een paar weken later volgden Agnita en haar moeder en zo woonde het hele huishouden vanaf 5 juni 1894 weer onder één dak.

Vanaf haar eenentwintigste was Agnita een gediplomeerd onder

wijzeres 'in de nuttige handwerken'.² Op dezelfde school als waar ze haar opleiding volgde aan de Soerenschen Grindweg in Apeldoorn ging ze handwerkles geven. Drie jaar later diende ze haar ontslag in.³

Naar de reden voor dit besluit kunnen we slechts gissen, maar zeker is dat haar toekomstige echtgenoot Theo van Doesburg toen al in beeld was. Die schreef op 11 november 1903 in zijn dagboek: 'Zij is gekomen. Door haar hoop ik een nieuw hooger gebied te bereiken'.⁴ Op 12 maart van dat jaar was Van Doesburg opgeroepen voor het 4de regiment der Infanterie in Amsterdam, op 25 juli werd hij overgeplaatst naar het 5de regiment. Het is mogelijk dat hij na de overplaatsing in Apeldoorn was gelegerd en daar Feis heeft ontmoet.

Op 14 september 1904 schreef hij een gepassioneerd gedicht in zijn dagboek, met de opdracht 'aan Agnita'. Alleen al de eerste strofe illustreert hoe verliefd de dichter was.

De kantwerkschool van Agathe Wegerif
in gebouw 'School 17', gevestigd aan de
Soerenschen Grindweg in Apeldoorn.
Waarschijnlijk staat Agnita Feis hier voor
de klas [uit: *De Hollandsche Revue*,
24 maart 1903]

Liefde

O! altijd te kijken naar je gebaren,
O, altijd te zien je oogen-staren,
O altijd te voelen je handen-streelen,
Als je ving'ren met de mijne spelen.
En altijd te zien je statigen gang
En altijd te kussen je rondenden wang.
Ik wil niet zijn een rijmelaar
Kon ik het maar
Zeggen kláár
Met heldere, klinkende woorden
Hoe je m'altijd en altijd bekoorde.⁵

Agnita Feis was in 1903, toen ze Theo van Doesburg ontmoette, 22 of 23 jaar. Niet alleen omdat ze een vaste baan als handwerkjuf had, maar ook vanwege haar levendige artistieke belangstelling én omdat ze twee jaar ouder was dan de romantisch aangelegde dienstplichtige militair Van Doesburg, bleek ze een aantrekkelijk partij voor hem. En een stabiele factor. Net zoals Van Doesburg later zijn tweede echtgenote Lena Milius aanspraak met mammië, zo schreef hij in de tweede strofe van hetzelfde gedicht 'Liefde':

O! dan is het mij als een kind,
Dat tevreden thuis zijn moedertje vindt,
Die het kust
Die het toelacht
En telkens weer
Met kracht
Aan haar boezem drukt
En 't wiegt heen en weer

'Ik ken die moederliefde niet. Mijn moeder is wel een moeder in den betrekkelijke zin, maar niet een moeder in de kern,' schreef Van Doesburg een paar jaar later in zijn dagboek.⁶ Het was wel duidelijk dat hij de als gemis ervaren moederliefde op zijn geliefdes projecteerde. Hij ging er zelfs vanuit dat 'de liefde van de vrouw voor den man begint, waar zij het kind in hem ontdekt'.⁷

Agnita, immers dochter van een textielhandelaar, volgde haar opleiding bij Agathe Wegerif. Die runde vanaf 1898 in Apeldoorn een ate-

lier voor het produceren van batik. Zij was een gerenommeerd textielkunstenares, die overal in het land exposeerde en ook soirées organiseerde in haar atelier aan de Kalverstraat in Apeldoorn. De reputatie van dit bedrijf blijkt alleen al uit een bijna twintig pagina's tellend artikel over haar in *De Hollandsche Revue*, met portretten van Wegerif en foto's van haar personeel. Op een van de foto's zien we zeven van de circa vijftientig werkneemsters aan het werk.⁸

Feis heeft haar opleiding bij Wegerif gevolgd en is daarna in de kantkloswerkplaats aan de slag gegaan, waaraan ook een opleiding verbonden was. Agnita werd er handwerkjuf. Op de foto uit *De Hollandsche Revue* staat zij voor de klas. Het is de enige fotografische afbeelding van haar die er is.

Van Doesburg, altijd nieuwsgierig naar nieuwe dingen, zeker als ze met kunst te maken hadden, bezocht mogelijk een van de soirées bij Wegerif en ontmoette daar zijn toekomstige vrouw.

Op herhalingsoefening voor zijn dienstplicht, schreef Van Doesburg aan zijn geliefde lange brieven, die een uitzonderlijk dromerige romantische geest verraden. Zoals op 25 oktober 1908. 'In eenzaamheid te lezen', zo begint hij veelbelovend, gevolgd door 'Van ons-tweeën. Uit het diepst van mijn Kunst en mijzelf'. Over het rauwe bestaan in het leger lezen we in deze brieven bijna niets. De reden daarvoor wordt al meteen in de eerste zin gegeven: 'Kwamen we zoo geleefd hebbend in een droomland waar jij een prinses en ik een prins was, ver van elkaâr verwijderd, elkaâr in werkelijkheid niet kennende, maar elkaâr naar eigen wil en Voorstelling beeldende in den geest, ja elkaâr bouwend naar iederen dag, naar een ander hemelsch voorbeeld, dan steekt de werkelijkheid er des te scherper tegenaf.'⁹

De twee geliefden smeedden plannen voor de toekomst. Het meest concreet was de voorbereiding van de *Tentoonstelling van teekeningen en schetsen van Theo van Doesburg*, die van 30 juli tot 10 augustus 1908 in de Haagsche Kunstkring zou worden gehouden. Hij tekende en schilderde veel, schreef gedichten en verhandelingen, maar nog nooit was hij met zijn werk naar buiten getreden. Later zou hij schrijven dat deze tentoonstelling het moment was dat het hem lukte 'nog maar heel even – het gordijn, dat mijn geestelijk bestaan verborgen had gehouden, opzij te schuiven en de wereld te toonen wat in mij verborgen was'.¹⁰ Het was vanaf 1908 dat Emile Küpper zich Theo van Doesburg zou gaan noemen.

Agnita Feis schreef de inleiding op de tentoonstellingscatalogus. Hierin vertelde ze hoe er naar de kunst van haar geliefde gekeken moest worden:

De grondslag van deze teekeningen is *innerlijke aandoening*. Verre van uiterlijke, mooie lijnen, streeft deze schilder er naar het innerlijke van den mensch op te sporen. En daar al onze handelingen hun oorsprong vinden in aandoeningen, gevoelens en gedachten en deze zich het duidelijkst afspiegelen op het gelaat, geloof ik dat het juist daaraan is toe te schrijven, dat deze schilder het meest aange trokken wordt door het menschelijk aangezicht.¹¹

Dat bleek vervolgens ook uit de 42 nummers die in catalogus verzameld zijn. In eenvoudige lijnen tekende Van Doesburg in de stijl van Van Gogh, landschappen en figuren naar het leven, naar het innerlijk zou hij zelf zeggen.

Eenheid

Op 20 april 1910 gingen Van Doesburg en Feis in ondertrouw. Dat werd geannonceerd in *Het Nieuws van den Dag*, met daarin de mededeling 'Geen ontvangdag'. Maar in stilte werd het voornemen om te trouwen niet gevierd, want ook verschenen er advertenties in het katholieke dagblad *De Tijd*, en in de *Apeldoornsche Courant*. Het nieuws werd 'voorgehangen' in de Nieuwe Kerk van de Hervormde Gemeente te Amsterdam. Feis was doopsgezind, Van Doesburg Nederlands-hervormd. Op 4 mei 1910 trouwde het stel en gingen ze samenwonen op de Johannes Verhulststraat 33^{II} in Amsterdam.

Van Doesburg en Feis zullen het niet breed gehad hebben. Daarom kwam het goed uit dat Van Doesburg en – iets later – ook Feis bijdragen gingen schrijven voor *Eenheid*, *Weekblad voor maatschappelijke en geestelijke stroomingen*. Dat was een podium waarop theosofen, spiritisten, Rein Leven-aanhangers, astrologen, occultisten en vrijmetselaars hun ideeën ontvouwd. *Eenheid* was geïnspireerd op de opvattingen van de Britse vrijzinnig hervormde predikant R.J. Campbell. De populariteit van Campbell was zo groot dat een Nederlandse tak van diens The Christian Commonwealth tot stand kwam, onder de naam Progressieve Bond. Het bijbehorende tijdschrift onder redactie van J. Eigenhuis, H.J. van Ginkel en F.J. van Paasschen was *Eenheid*. Het weekblad werd gedrukt op de persen van het eveneens in Den Haag verschijnende dagblad *De Avondpost*.

Op 20 juli 1912 stond de eerste bijdrage van Van Doesburg in *Eenheid*. Het was niet zomaar een bijdrage, maar meteen het eerste deel van een vierdelige artikelenserie, onder de titel 'Proeve tot nieuwe

Uit: *Eenheid*, 11 september 1915

kunstkritiek'. Hoewel Van Doesburg in dit debuut als kunstcriticus het 'nieuwe' en 'moderne' benadrukte, was hij in 1912 nog een religieus geïnspireerd theoreticus.

Vanaf 1913 publiceerde ook Feis in *Eenheid*. Ze liet een stortvloed van korte bijdragen in de vorm van aforismen afdrucken onder de rubriekstitel: 'Een Regenboog van Metaphoren en Aphorismen over Leven - Kunst - Geest - Waarheid - God - Liefde - Wijsheid'. De eerste aflevering verscheen op 29 maart 1913, de laatste op 22 januari 1916. Het eerste aforisme gaf al de weidsheid van haar ambities weer: 'Niets is iets en iets is niets'. Naast haar vijftigdelige reeks aforismen (met een nagekomen aflevering op 25 november 1916) publiceerde Feis tot 1920 een keur aan artikelen en columns in *Eenheid*. Ze ondertekende haar publicaties altijd met haar initialen, A.H. Feis (soms Feys), en niet met Agnita Feis.

Pacifiste

Op 7 oktober 1914 – de Eerste Wereldoorlog was twee maanden eerder uitgebroken – publiceerde Feis een ingezonden brief in *Eenheid* waarin ze blijk gaf van haar weerszin tegen de oorlog en van haar hoop dat vrouwen een einde aan dit conflict konden maken. 'Aan de "militante" vrouwen': 'Gij goede, geduldige zusters, eeuwen lang gesard, gehoond, geminacht, met bewondering zien we op naar uw geduld, uw redelijk verstand, dat zich niet vergreep aan uwe medemenschen, dat geen bloed liet stroomen, van de treden der kerken, waar een huichelleer verkondigd werd, waar het onrecht gezegend en de wapens gekust werden.'

Ook in andere bijdragen manifesteerde ze zich als een onversneden pacifiste. Die eigenschap bleek ook toen ze eind 1914 voor de Internationale Orde van Goede Tempeliers (in feite een geheelonthoudersbond tegen alle 'bedwelmende middelen') een brochure publiceerde onder de titel *Ik beschuldig*, waarin ze in retorische bewoordingen tegen de oorlog ageerde. Vanuit het christelijke gebod 'Gij zult niet doden' hield ze 'de man', 'de vrouw' en vervolgens zichzelf verantwoordelijk voor het geweld op deze aarde.¹² Dit soort brochures, verschenen in die tijd wel meer. Natuurlijk geïnspireerd op het 'J'accuse!' van Émile Zola. Maar Feis' beschuldiging van 'den modernen kunstenaar, die theorieën huldigt als: "De oorlog is de grootste factor der beschaving"', is toch opmerkelijk. Was zij zelf geen kunstenaar en was ze dan niet getrouwd met iemand die zichzelf modern kunstenaar noemde?

Of ze nu over vrouwenkiesrecht of over 'het geestelijke' schreef,

Theo van Doesburg, circa 1914
[RKD – Nederlands Instituut
voor Kunstgeschiedenis]

steeds kwam ze weer terug bij de gruwelen van de oorlog. Zo ook in haar 'Ode aan de dieren', die, anders dan de mens, 'van Europa geen slagerij' maakten. Deze bijdrage stond op 7 november 1914 in *Eenheid*. Geëxalteerd roept ze hierin God aan en wenste: 'Laat mij gelijk worden aan mijn broeders, evolueer mij tot dier!' Van Doesburg reageerde drie weken later, op 28 november, vanuit Alphen aan de Belgische grens — waar hij als gemobiliseerd militair gelegerd was — met 'Nog eens 'n "Ode aan de dieren"'. De aanleiding was een ingezonden brief van een week eerder van een zekere Michiel Reepmaker, die had geprotesteerd tegen Agnita's oproep aan God om de mens tot dier te laten evolueren. Van Doesburg greep de reactie van Reepmaker aan om de wereld te vertellen hoezeer hij het eens was met Feis' ingezonden brief, al schreef hij er niet bij dat hij met haar getrouwd was. De journalist Reepmaker, lid van de theosofische beweging en van de vrijmetselaarsloge in Rotterdam, schreef dat dierlijke vormen lager ingeschat moesten worden dan de menselijke, 'vanwege het verstand dat de heer Feis zoo in de weg zit'. In een reactie die direct onder de brief van Reepmaker stond, weersprak Feis niet een 'heer' te zijn, ze ondertekende zelfs alleen met 'F'. Ze zei niet te geloven dat de oorlog 'de geboorte van een schonere toekomst zal zijn', zoals Reepmaker beweerde, maar 'de stuiptrekking van een tot ondergang gedoemde beschaving'.¹³

Van Doesburg ging in zijn reactie uitgebreider in op Reepmakers beweringen. 'De Europeesche oorlog heeft mij moreel geknakt, heeft twijfel aan mijzelf, aan allen en alles in mij verwekt. Wel zijn mijne ledematen en ingewanden nog netjes bij elkaar, maar de granaat, die in mijn brein viel, vernielde meer en was veel pijnlijker dan 'n stuk geschut uit 'n 42c.M. kanon vernielen kan.' Ook hij negeerde Reepmakers misvatting dat Feis een man was en sprak over 'Ode aan de dieren' van 'de mensch Feis'. Van Doesburg toonde zich de loyale kunstbroeder van zijn vrouw:

Met innigen dank heb ik dit lied gelezen en vóorgelezen aan m'n intellectueele kameraden. Zing, o mensch, zing door. Zing altijd luider! Zing luider dan het kanon! Zou de heer Reepmaker nu waarlijk meenen, dat iemand, die zoo de toppen beklimmen durft, bang is voor de laagten? Zou de heer Reepmaker werkelijk meenen, dat iemand, die dät zóó zingt, niet weet dat in theorie de mensch boven het dier staat?

Het was duidelijk: zowel Feis als Van Doesburg greep elke mogelijkheid aan om tegen de oorlog te protesteren. Behalve in aforismen en proza,

ageerde Feis ook in dichtvorm tegen de oorlog. In de winter van 1915-1916 kwam ze met een bundel poëzie op de proppen, *Oorlog. Verzen in staccato*. Het boekje was in eigen beheer uitgegeven, maar de redacteur van *Eenheid*, J. Eigenhuis, had *De Avondpost* zover gekregen zijn persen ter beschikking te stellen om tweehonderd exemplaren te drukken.¹⁴ Van Doesburg nam de omslagillustratie voor zijn rekening.

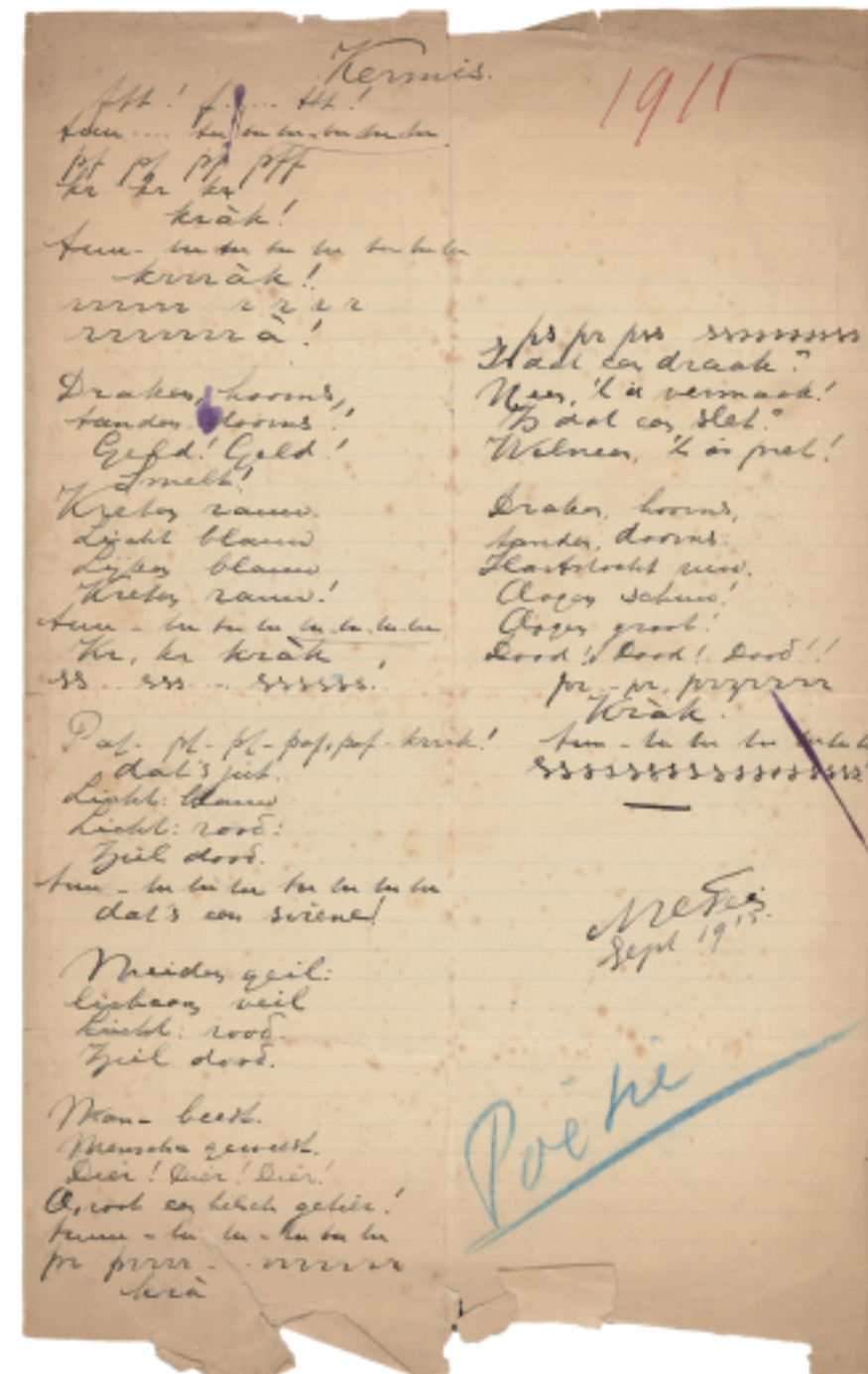
De poëzie van Feis kreeg waardering, eerst in een nietszeggend en anoniem stukje in *Eenheid* waar haar schrijven met 'hartebloed' werd geprezen, en ongeveer tien maanden na de verschijning van *Oorlog* in een maar liefst zeven pagina's lang essay van Abert Verwey in diens gezaghebbende tijdschrift *De Beweging*. Had Van Doesburg, die vanaf maart 1916 met Verwey correspondeerde, de bundel van zijn echtgenote onder diens aandacht gebracht?¹⁵ Verwey was in elk geval enthousiast: 'De titel is voortreffelijk. Want juist de korthed, de afgebrokenheid, het uitgestootene van iedere regel – iedere regel niet meer dan twee syllaben – oefent de gewilde werking uit'.¹⁶ De rest van zijn beschouwing was ook buitengewoon positief:

Het spreekt vanzelf dat deze gedichten, om geheel goed te zijn, dan ook de vereischte zwaarte in hun woorden bezitten moeten. De vorm moet geen schijn, maar wezen zijn. Het boekje bevat er een twintigtal, van verschillende lengte. De onderwerpen zijn elk onmiddellijk ingegeven door de oorlog: de Slag, de Verlaten loopgraaf, de Soldaat, de Verminkte, de Pijl in de aero, en dergelijke. Niet alle zijn even geslaagd, maar geen is zonder ernst; alle hebben iets onmiddellijks en daardoor aangrijpends.

En als uitsmijter: 'Indien ooit gedichten er aanspraak op hadden gehoord te worden door velen, zeker als ze zijn kunnen dat in duizenden harten hun echo leeft, dan zijn het deze. Een geschrift als dit be-

Omslag van *Verzen in staccato* (1915), litho door Theo van Doesburg

A. Feis, 'Kermis', september 1915 [RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis]

Theo van Doesburg, *Portret van Lena Milius*, circa 1915, olieverf op doek, 48,5x31 cm [Museum De Lakenhal, Leiden]

hoort niet, uitgeverloos, onttrokken te blijven aan de verspreiding.'

De bespreking van Verwey, met het door hem geciteerde lange gedicht 'De Nieuwe Mensch!', werd zelfs in het *Algemeen Handelsblad* geciteerd.¹⁷ Om te illustreren hoe experimenteel Feis als dichter was, kan nog het beste een ongepubliceerd gedicht dienen, het in september 1915 geschreven 'Kermis'.¹⁸

De vraag is hoe Agnita Feis ertoe kwam zulke experimentele gedichten te schrijven. In ieder geval kende ze wel buitenlandse poëzie in dit genre, zoals de gedichten van August Stramm die Van Doesburg en Feis in *Der Sturm* lazen. Van Doesburg stelde cynisch en teleurgesteld vast, een week na Stramms sneuvelen op het slagveld, dat 'militairisme en moderne kunst samen kunnen gaan'.¹⁹ Van Doesburg droeg in december 1916 ook gedichten voor van Stramm en Feis op een poëzieavond in Leiden.²⁰

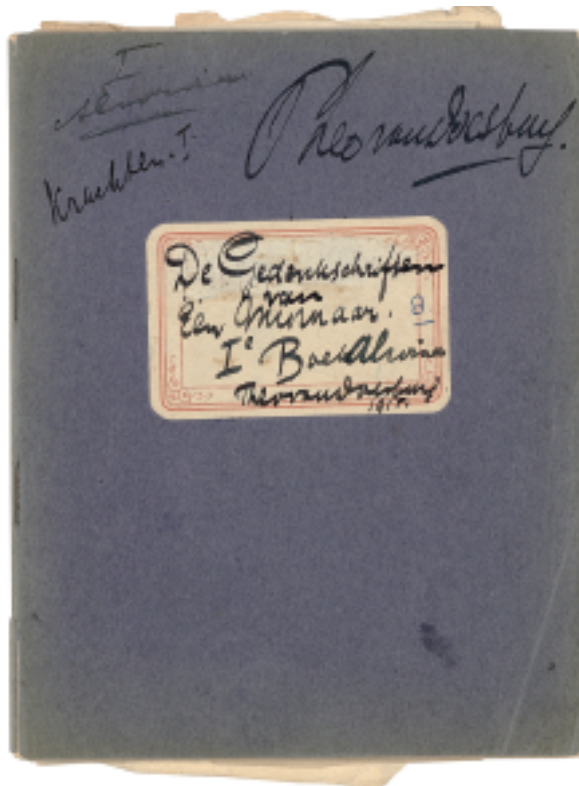
Feis heeft postuum, in kleine kring, erkenning gekregen als avant-gardedichter. Niet alleen omdat haar bundel in 1981 herdrukt werd, maar ook omdat haar poëzie als 'een voorbode van de klankgedichten van Theo van Doesburg en Antony Kok' zijn betiteld.²¹ Toen in 2014 een bloemlezing verscheen van Nederlandse avant-gardistische poëzie, was Feis daarin ruim vertegenwoordigd met negen gedichten.²²

Helena Milius

Het artikel tegen Reepmaker en de omslagillustratie voor *Oorlog* ten spijt, de getrouwde Van Doesburg raakte als dienstplichtige in Tilburg stapelverliefd op de boekhoudster van Elias' Wollenstoffenfabriek, Helena Milius. Dat bleef niet voor Agnita Feis verborgen en een huwelijks crisis was het gevolg. Zij kon natuurlijk wel raden dat 'Mijne Liefde', het gedicht dat Van Doesburg op 30 januari 1915 in *Eenheid* publiceerde, niet op haar betrekking had. In een opdracht boven het gedicht stond 'Aan haar', waarmee Lena Milius werd bedoeld:

De liefde heeft in mij geleefd en ik leefde door
haar, maar zij kwam en zij ging en zij stond en
was nimmer, maar nu is zij eindelijk geboren en
zij is taal geworden en leeft door taal tussen
U en mij.²³

Nog vóór hij Agnita zo vurig verdedigde in *Eenheid*, schreef Van Doesburg al gepassioneerde liefdesbrieven aan Lena. Thuis in Amsterdam

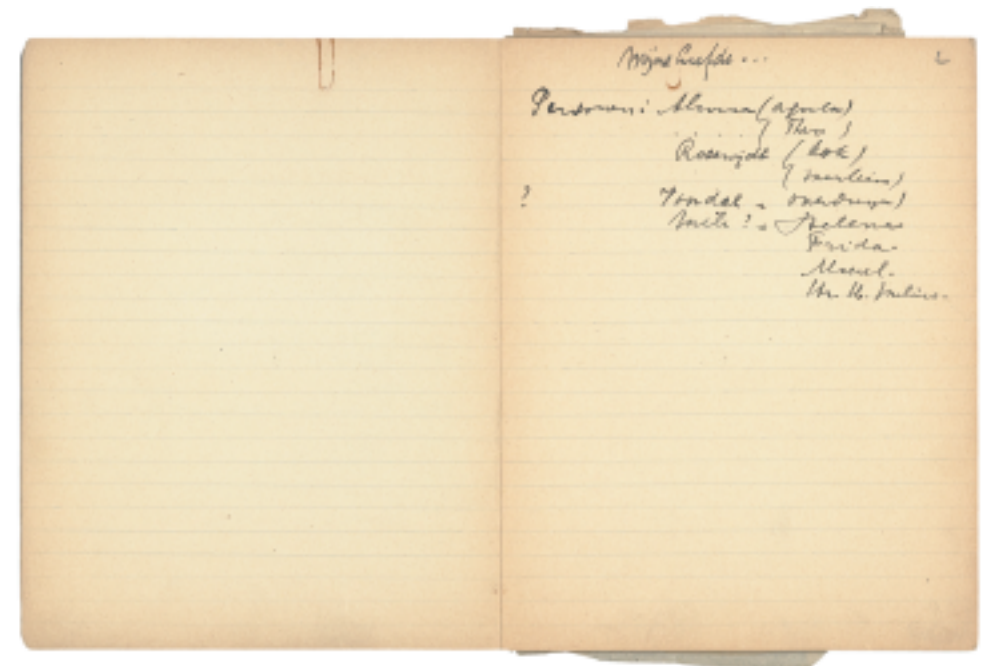

zat Agnita, in Tilburg was hij dolverliefd op Lena.

Begin november begon Van Doesburg in Alphen een reeks van acht *Brieven aan Bertha*, die hij, als om het autobiografische karakter te benadrukken, ondertekende met zijn werkelijke naam: Emile Küpper. Een echte Bertha is er waarschijnlijk nooit geweest, de inhoud van de brieven wijst eerder op Lena Milius als geadresseerde, al is ook wel geopperd dat de aangesprokene een combinatie is van Agnita en Lena.²⁴ Het lijkt erop alsof Van Doesburg in deze brieven de tegenstrijdige gevoelens voor zijn vrouw en zijn nieuwe geliefde heeft geprojecteerd op de fictieve Bertha. In zijn eerste brief van 9 november was hij nog

voorzichtig. 'Er is iets in U, dat ook in mij is. Ik zou veel meer kunnen zeggen, doch ik verbied mij zelf zoo voort te gaan.' Na de ondertekening met 'Je beste en liefste vriend Emile Küpper', kan hij het niet laten toch een verliefderige opmerking te maken: 'Groet uwe Oogen van mij!'

In zijn tweede brief van enkele dagen later speelde hij het spel van aantrekken en afstoten. Op allerlei manieren bezweert hij 'Bertha' (of zichzelf) dat het bij vriendschap moet blijven, maar tegelijkertijd schrijft hij: 'Gij zegent het oogenblik, waarop ik U gedichten van Perk zond – ook deze had het "verbodene" lief (Mathilde was 'n gehuwde vrouw) – welnu dat bewijst mij, dat uw ziel, die ik door uwe oogen ontdekte en in wier licht ik iets van mijzelf terug vond, een hooger, beter, schooner leven omvatten kàn, dan het leven waarvan de wereld spreekt.' Draaide Van Doesburg hier de rollen om? Wilde hij aan Lena duidelijk maken dat hij als gehuwde man voor haar liefde openstond? Als dat zo was, moest hij deze suggestie omzichtig doen, want ook Lena was min of meer gebonden. Zij was verloofd met ene Jopie Overduyn.

De fictieve brieven, de laatste dateert van januari 1915, illustreren, samen met een ongepubliceerde roman waaraan hij vanaf februari schreef, de turbulentie in het hoofd van Van Doesburg. Van *Het testament van een minnaar*, of *De gedenkschriften van een minnaar* zoals de ongepubliceerd gebleven roman later is getiteld, zijn slechts een paar fragmenten overgeleverd.²⁵ Over Agnita Feis schreef hij in zijn roman: 'Hunne werken schenen dan ook één gemeenschappelijke ziel te hebben; ademend één geest'.²⁶ Van Lena beweert Van Doesburg in de tweede 'brief' aan Bertha: 'Ik wéét nu dat ge mij begrijpt, niet met uw verstand, maar met uw ziel'.

In een schema dat hij opnam in het manuscript van *De gedenkschriften van een minnaar* worden als in de roman optredende personages onder anderen genoemd Alwina (Agnita Feis), Rosewijd (Van Doesburgs Tilburgse vriend Antony Kok), Vondal (Jopie Overduyn) en Mili (Lena Milius). Wie de genadeloze beschrijving van Van Doesburg leest van de met krankzinnige trekken voorziene Alwina, begrijpt waarom hij zijn huwelijk met haar in de realiteit ontvluchtte. 'Later kwamen de tranen van jalouzie, tranen van haat, tranen van woede, maar ook van trots, enthousiasme en scheppingskracht.'

Aan Lena schreef hij: 'Ik kan geen enkel kwaad gevoel meer hebben. Ik heb geen enkel kwaad gevoel gehad. Ik word steeds beter! Ik heb Agnita met al de teederheid mijner gevoelens, mijner onverzwakte gevoelens, behandeld. Zij slaapt boven mij; rustig en harmonisch'. Agnita schreef op haar beurt aan Kok over een bezoek dat Van Doesburg aan haar had gebracht in april 1916: 'Theo is hier van Woensdag tot Zaterdag geweest, ik wou dat hij dat niet meer deed want we hebben (ik tenminste) zeer onaangename dagen gehad hoewel ik zorgde zoo min mogelijk thuis te zijn'.²⁷ Maar kort daarop schreef Van Doesburg weer: 'Den hevigsten strijd, weer met haar. Het is 'n millioenenslag. O! Ze is... ach ik weet het niet, ik beschuldig niemand. Was ik maar bij je. Ik lijd zoo! Gisteren harmonie, nu waanzin'.

Ook aan derden liet Van Doesburg zijn problemen doorschemeren, al schetste hij daarin een rooskleuriger beeld van de situatie en deed hij zich nobeler voor dan zijn handelwijze rechtvaardigde. Aan Mina Leibbrandt, een gemeenschappelijke Amsterdamse kennis van Agnita Feis en hem, schreef hij:

Tusschen mij en Agnita bestaat op dit oogenblik 'n zeer mooie verhouding gekenmerkt door *diepe vriendschap*, *Hooge bewondering* en *ontzag* voor haar *absoluut Genie*. Een voortdurend verkeer in den vorm van Huwelijk was voor menschen van ons temperament reeds lang onmogelijk, daar de dagelijksche zorgjes en ellendetjes immer redenen waren tot wrijving en onaangenaamheid.

In de verwijten die de echtelieden elkaar maakten, was 'op dit oogenblik' weinig te merken van een 'zeer mooie verhouding gekenmerkt door diepe vriendschap, Hooge bewondering en ontzag voor haar absoluut Genie'.²⁸

In *Eenheid* lijkt Feis op 16 oktober 1915 in haar bijdrage 'Verbinding' de balans op te maken van haar huwelijk met Van Doesburg. Deze merkwaardige bijdrage – deels poëzie, deels proza – is opgedragen 'Aan hem'. Het cynisme en de teleurstelling druipen ervan af: 'En straks, o ik voel het nu al, zul jij opstaan, je roode muts afzetten, met je oogen knippen en de divan (de divan ha, ha!) zal leeg zijn! En dan is er niets meer'.

Agnita Feis zat vol vuur en passie, die ook destructief konden uitpakken. Haar negatieve energie richtte zich vooral op haar man. Haar aanval op 'den modernen kunstenaar' in de brochure *Ik beschuldig* was daar al een voorbode van. Zijn liefde voor Lena Milius was voor haar onverteerbaar. Steeds meer begon ze zich tegen alles af te zetten waar Van Doesburg mee te associëren viel. En die onredelijkheid inspireerde Van Doesburg in zijn Brabantse ballingschap daar eens een lijstje van te maken:

Liefste Mus!

Je brief ontvangen. Alweer een beschuldiging meer, waar ben ik al niet de schuld van.

Ik ben schuldig aan jouw prikkelbaarheid.

Ik ben schuldig aan de daaruitvoortvloeiende botsingen in ons huwelijk.

Ik ben schuldig aan den huidige toestand.

Ik ben schuldig aan jouw leven van dit ogeblik, schuldig ben ik aan V. Velzen; arie; de Jager.

Ik ben schuldig aan Mevr. Leibbrandts bloedspuwing.

Ik ben schuldig aan de tekening van Born en Hendrik de Jager (want ik was anders en liet haar hem zien)

Ik ben schuldig aan mijn verhouding met Milius (want ik was zwak om liefde te weigeren)

Ik ben schuldig aan de breuk tusschen Overduyn en Milius.

Ik ben schuldig aan een verwijdering tusschen de Miliussen en hun broer.

Ik ben schuldig aan de breuk tusschen vrienden van Milius en Hen.

Schuldig ben ik aan het negeeren van kennissen van Helena, Frie.

Schuldig ben ik aan de verhouding van Manheim en Guus.

Schuldig ben ik aan de breuk tusschen Maupie en Riens.

Schuldig ben ik aan de breuk tusschen Maupie en Ro de Vries.

Schuldig ben ik aan de ongesteldheid van je ma.²⁹

In haar correspondentie met Antony Kok wond Feis er echter geen doekjes om. Ze stuurde haar Tilburgse vriend teksten ter beoordeling toe, 'Doch ik wil beslist *niet* dat de dames Milius kennis nemen van mijn geestelijk werk'. Ook Feis' beeldend werk kon om dezelfde reden niet naar Tilburg gestuurd worden. 'Maar beste jongen, mijn teekeningen kon ik heusch niet oversturen, hoe graag ik ook zou willen dat je ze zag, 't zou me niet kunnen schelen dat ze in Tilburg komen, wanneer ze niet in de Zomerstraat [waar Lena met haar zus Frie woonde] kwamen, dat is ook de reden dat ik ze Theo niet geef, ik wil niet dat er *voor mij* profane blikken op blijven rusten'.³⁰

De sfeer tussen de Van Doesburg en Agnita was dus om te snijden. Hoewel het echtpaar elkaar over en weer bittere verwijten maakte, bleef Van Doesburg toch Agnita's werk promoten. Op een in Tilburg georganiseerde *Soirée* bleek dat nog eens toen hij op 12 mei 1915 'Ode aan de dieren' voordroeg.³¹ Ook ruim een jaar later zette hij Feis voor een tweede keer uitgebreid in het licht tijdens het poëzie-avondje in Leiden.³² Ook traden ze nog samen naar buiten als beeldend kunstenaar.

Eidsche Kunstclub
 De Sphinx

Tweede Soirée
 Vrijdag 15 December
 1916. In den Vespulde
 Herl. - Leiden. -
 Programma.

1. Klavier. mij Marsotjung.
Deux Arabesques.
De Bussy
2. " " Bach...
3. Vertes in Haecato: Only
~~gemaakt~~ gemaakt
gemaakt door A.H. Feis.
a) Opus 15. W. A. Mozart
b) Opus 12. De koningrijck.

c) Opus 1 De slag.
 4. Klavier. Marsotjung.
Chopin
Pauze
 5. Vertes in Haecato: Only
gemaakt door
A.H. Feis.
 d) Opus 11 De Naput.
 e) Opus 7 De kon.
 f) Opus 9 De eer.
 g) Opus 16 De draom
in de loopgraaf
 6. Klavier. Marsotjung.
Ludwig van Beethoven
 7. Opus 19. De nieuwe
melod.

Programma van de literaire avond
 in Leiden op 28 december 1916,
 georganiseerd door Theo van
 Doesburg namens de Kunstclub
 De Sphinx [Fondation Custodia]

Feis kreeg namelijk – naar het zich laat aanzien dankzij bemiddeling van Van Doesburg – een uitnodiging om deel te nemen aan de 7de Jury-Vrije Tentoonstelling die de kunstenaarsvereniging De Onafhankelijken van mei tot juni 1916 in het eigen gebouw aan de Amstelveenscheweg in Amsterdam ging houden.³³ Aan Kok, inmiddels de trait-d'union tussen de kibbelende echtgenoten, schreef Feis op 26 april: 'Verleden week kreeg ik een uitnodiging van het bestuur van de Onafhankelijken, om op hunne voorjaartentoonstelling te exposeren. Leuk hè?'

In de bijbehorende catalogus worden tien pasteltekeningen van haar genoemd, te koop voor f 50,- per stuk, met titels als *Hemelsfeer op aarde* en *De zingende bloem*. Het is niet helemaal zeker of dit haar openbare debuut als kunstenaar was. Een halfjaar eerder was ze ook al eens benaderd met het verzoek deel te nemen aan een tentoonstelling. 'Er is gister iemand bij me geweest om tekeningen te vragen voor een exp. van moderne werken te Haarlem', schreef Feis in oktober 1915 aan Kok.³⁴ Ze kwam er in haar brieven nooit meer op terug, dus tot een tentoonstelling is het waarschijnlijk niet gekomen.

Veel plezier ontleende ze niet aan de tentoonstelling die wél doorging. Tijdens de opening had ze al moeten constateren dat een van haar kunstwerken 'op de kop' hing.³⁵ Van Doesburg noemde haar werk kort in zijn 'indrukken van een bezoeker' die hij op 18 juli publiceerde in *Eenheid*. Belangrijker was een uitvoerige reactie op deze tentoonstelling in het geïllustreerde weekblad *De Kunst* van kunstcriticus en hoofdredacteur N.H. Wolf. 'Evenmin begrijp ik iets van de tekeningen van mej. A.H. Feis', schreef hij op 10 juni, 'Zij beeldt het *lachen*, het *schreeuwen*, het *verdriet*, de *haat*, de *stoornis*, de *lente* en een *zingende bloem* uit in lijnen en kwart-cirkels. Een algebraïsche of eene goniometrische uitlegging bij dat werk ware gewenscht'. Vervolgens richtte hij zijn pijlen op Van Doesburg, die eveneens op de tentoonstelling vertegenwoordigd was:

Ook is er een 'schilderij' van den sekretaris van de zich noemenden 'Anderen', dragende den naam *Theo van Doesburg*. (Dus niet in 'Endegeest' opgesloten!) *Jan Sluijters* noemt deze 'anderen': de 'Verkeerden'. En hij heeft gelijk. Deze meneer *Van Doesburg* zond een met olieverf besmeerd doek, dat hij den titel gaf: 'Blozend meisje met ranonkels'. Van dit 'olieverfschilderij' geeft hij 'rekenschap': hij bedoelde bovenvoor, maar hij 'schilderde' onder-achter. Vandaar ook *Sluijters*' gerechte kwalificatie!

Theo van Doesburg, *Meisje met ranonkels*, 1914, olieverf op doek, 80x80 cm [Centraal Museum, Utrecht]

De schrijver, schilder en criticus Bernard Canter sloeg in het Rotterdamse weekblad *Holland Express* een andere toon aan. 'Deze teekeningen lijken technisch kinderlijk. Ze zijn ook geen schilderijen in den zin van platte nabootsing van het geziene, maar zij zijn iets anders, iets hoogers, zij zijn de illustratieve voorstellingen van de sentimenten in een moderne vrouw uit de 20ste eeuw.'

Agnita's aanwezigheid op de opening van de tentoonstelling kwamde afwezige Theo van Doesburg ter ore. Bij de vernissage was ook Agathe Wegerif aanwezig. Tijdens een diner (dat tot 's nachts vijf uur duurde!) was Agnita op haar afgestapt. Ze rekende er kennelijk niet op dat Wegerif al haar voormalige werkneemsters nog kende, zeker niet als die al meer dan tien jaar uit beeld waren. In een brief aan Kok schreef Van Doesburg dat Wegerif hem vertelde te zijn 'aangerand door een dikke dame, die o.m. het volgende zei: "mag ik me even voorstellen: Juffr. Feis. U kent zeker meneer v. Doesburg, die nog al eens bij u logeert? Welnu, dat is mijn man."¹³⁶ Daarna, zo schrijft Van Doesburg, 'kwamen er eenige "opmerkingen" over dien man. Ofschoon ze de 5 jaar dat we getrouwd waren mijn vrouw niet wou zijn en opsprong als je het woord man maar noemde: "uw man" b.v., was ik nu opeens haar man'. Had Feis tijdens haar huwelijk geen zin 'de vrouw van' te zijn of zegt Van Doesburg hier dat zijn huwelijk nooit was geconsumeerd? In elk geval schreef Agnita van haar kant al een jaar eerder aan Kok: 'Soms denk ik: het sexuele doodt den geest. Het sexuele is hard en ruw.'¹³⁷

Wegerif zal de 'dikke dame' Feis na deze hernieuwde kennismaking nog vaker tegen het lijf zijn gelopen. Want in september 1915 woonde Agnita weer bij haar moeder in Apel-

Agathe Wegerif
[uit: *De Hollandsche Revue*, 24 maart 1903]

doorn, al hield ze haar woning in de Johannes Verhulststraat aan.³⁸

In haar brieven aan Kok horen we een echo van de verwijten die Van Doesburg haar maakte. 'Ik heb zeer veel zwakheden, ik ben slecht, dom, bekrompen, ruziemakend en zoekend', om daar vervolgens achter te schrijven: 'dat zal je wel hebben gehoord en 't zal ook wel zoo zijn'.³⁹ Het mislukken van haar huwelijk had Agnita Feis verbitterd tot op het bot, maar haar kunstenaarschap was (nog) niet gebroken. Nog op 8 februari 1916 schreef ze aan Kok dat ze 'eenige schetsen' en 'een teekening in pastel' had gemaakt.

Ze had ook uitgesproken ideeën over hoe een kunstenaar zich diende te gedragen. Maar toen zij op 20 mei 1916 een uitvoerig artikel publiceerde over de voorwaarden waaraan iemand moest voldoen om zich een 'ware kunstenaar' te mogen noemen, zal dat voor intimi van het echtpaar een pijnlijke ervaring zijn geweest. 'In gezelschap dringt hij zich niet op den voorgrond', schreef ze streng. Een criterium dat waarschijnlijk werd ingegeven door het besef dat haar huwelijk met Van Doesburg inmiddels voorbij was en de berichten dat hij zich eerst in Tilburg en daarna in Utrecht behoorlijk op de voorgrond had gedrongen om een kunstzinnig ideaal na te streven waar zijn echtgenote niet en zijn nieuwe geliefde Lena Milius wel in paste.⁴⁰

De rest van het artikel vormde een grimmige aanklacht tegen haar voormalige geliefde. De haat droop ervan af en ze deed bepaald geen poging om haar aanval op 'de kunstenaar' te anonimiseren.

Hij kijkt niet triomfantelijk in het rond, wanneer hij eene, naar zijne meening nieuwe stelling heeft opgeworpen of bewezen. Hij kijkt niet uit naar een spiegel om te zien hoe deze of gene pose hem kleedt. Hij is geen aangenaam causeur, hij overdondert niet met zijne meening. De kunstenaar is niet luidruchtig. Hij bindt geen belletje aan opdat men hem op een afstand hoort klingelen. Hij sticht geen vereenigingen; hij huurt geen zalen. Hij spreekt niet in het openbaar over zijn schat. Hij houdt geen kunstige redevoeringen, hij verdedigt geen vernuftige, dogmatische stellingen. Hij laat anderen spreken, hij trekt zich terug en hij lacht. Hij wil maar altijd weer alleen bij zijn schat zijn. Hij is niet om van haar weg te lopen en haar op te hemelen bij en met anderen. Wanneer hij over haar spreekt gevoelt hij zich eenzaam en ongelukkig. Hij die van zijn liefste wegloopt is geen minnaar. Hij die niet met zijne kunst alleen wil zijn is geen kunstenaar.⁴¹

Kortom, een echte kunstenaar moest alles zijn wat Van Doesburg niet was. Na de publicatie van dit verbitterde essay heeft Feis haar beeldend werk uit teleurstelling of woede vernietigd. Dat zou althans verklaren dat nooit meer een werk van haar hand te zien is geweest. Ze publiceerde op 23 december 1916 een somber artikel in *Eenheid* over 'Kerstmis en het moordende Europa', enkele korte stukjes verschenen in 1917, waaronder op 22 september een vilein betoog tegen de moderne kunst – lees tegen Theo van Doesburg. Refererend aan Van Doesburgs net verschenen essay *De nieuwe beweging in de schilderkunst*, schreef zij: 'De hendaagsche beweging in de schilderkunst maakt haar eigen doodskest'.

Epiloog

De scheiding tussen Feis en Van Doesburg werd uitgesproken op 11 mei 1917. Het lijkt erop alsof Feis in niets meer aan Van Doesburg en de kunstwereld herinnerd wilde worden. Ook het contact met Kok houdt vrij plotseling op. De reden stond in haar brief van 20 februari 1917: 'Het spijt me zoo, dat je een goede vriend van Theo bent, maar enfin dat is nu eenmaal zoo'. Daarna schreef ze nog slechts twee briefkaarten aan haar Tilburgse vriend. Op 30 december 1917: 'Theo kan er zich op beroemen mijn leven en geest te hebben geknakt'. En als laatste op 10 augustus 1918: 'In mijn geest ben je nog steeds mijn vriend gebleven'.

Op 16 augustus 1917 overleed haar moeder. Agnita had haar de laatste maand van haar leven van Apeldoorn naar Amsterdam gehaald, naar een pension op de Bloemgracht, waar Agnita ook min of meer woonde.⁴² In oktober 1917 schreef ze in *Eenheid*: 'Het geluk? Ja, het is er. 't Is vlak bij ons geweest, zóó dicht, dat we het bijna dachten te grijpen'. Ze publiceerde in 1919 en 1920 nog twee kleine stukjes (over dieren en over de contouren van een ei) in *Eenheid*. Daarna werd het stil.

Je moet Van Doesburg nageven, dat hij Feis ondanks haar vileine aanvallen ook na hun scheiding loyaal onder de aandacht bleef brengen. In maart 1921 publiceerde hij in het Antwerpse tijdschrift *Ça Ira* een artikel over de literaire avant-garde in Nederland. Hijzelf had zich inmiddels onder het pseudoniem I.K. Bonset als dichter opgeworpen. Hij stelde in zijn artikel dat zowel Verwey en zijn *De Beweging* als *Het Getij* de nieuwe literatuur miskend hadden en beklaagde zich erover dat de gedichten van Bonset onthaald waren op 'steriele spot'. Naast de gedichten van Bonset noemde hij als voorbeelden van de nieuwe literatuur het verhaal 'De groote boulevards' van Piet Mondriaan en de gedichten van Antony Kok. Maar ook: die van Agnita Feis!⁴³

Agnita verliet de Johannes Verhulststraat op 3 augustus 1933 en verhuisde naar de Eerste Boerhaavestraat 7^{III}. Een van de andere huurders daar was de net gescheiden trambestuurder C.H. van den Pol. Hoe snel het tot een meer intieme relatie tussen de twee huurders kwam, weten we niet, wel dat ze op 14 november 1940 in het huwelijk traden. Het prille huwelijksgeluk met haar vijf jaar jongere echtgenoot mocht niet lang duren, want aan dit tweede huwelijk kwam door het overlijden van Van den Pol na amper een jaar een einde.⁴⁴

Agnita Feis stierf op 9 november 1944. Van Doesburg en Feis hebben elkaar nooit meer ontmoet. Niet alleen omdat haar ex-man vanaf hun scheiding buiten Amsterdam leefde, maar ook omdat Agnita Feis zich uit het openbare leven terugtrok, met de overgordijnen dicht, op driehoog in de Eerste Boerhaavestraat in Amsterdam-Oost.⁴⁵

Noten

- 1 W. de Graaf heeft voor zijn 'Over A.H. Feis Een poging tot portret', in: A.H. Feis, *Oorlog. Verzen in staccato*, ed. W. de Graaf. Avalon Pers, Woubrugge 1981, p. 33-47 de Rotterdamse Belastingregisters uit de jaren 1880-1885 geraadpleegd.
- 2 Advertentie in *Het Nieuws van den Dag*, 29 december 1902. Diploma werd behaald aan 'Sch. no. 17 te Apeldoorn'.
- 3 *Apeldoornsche Courant*, 1 maart 1905.
- 4 Dagboek Deel I, 3 mei 1902 tot [1909] [Den Haag, RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Archief Theo en Nelly van Doesburg [VDA], toegangsnr. 0408, inv.nr 1].
- 5 Dagboek I, 19 september 1904. Bij de twaalfde regel van de tweede strofe heeft Van Doesburg met potlood genoteerd: 'verbetering Paris 1924'.
- 6 Dagboek I, 1 april 1906, p. 103.
- 7 *De gedenkschriften van een minnaar [3]. Eerste boek: Alwina* [Els Hoek e.a., *Theo van Doesburg. Oeuvrecatalogus* [OC]. Centraal Museum, Utrecht / Kröller-Müller Museum, Otterlo 2000, L138, p. 660].
- 8 *De Hollandsche Revue* 8 (1903), nr. 4 (april), p. 248-264.
- 9 Theo van Doesburg aan Agnita Feis, 25 oktober 1908 [VDA 67].
- 10 Emile Küpper, 'Brieven aan Bertha. Derde Brief', 18 november 1914 [OC L83, p. 624].
- 11 Agnita Feis, 'Een woord vooraf', in: *Catalogus der Tentoonstelling van Teekeningen en Schetsen door Theo van Doesburg*. Haagsche Kunstkring, Den Haag 1908, p. 3.
- 12 A.H. Feis, *Ik beschuldig*. Uitgave No. 3 van Loge "Lector et Emergo", No. 32, Internationale Orde van Goede Tempeliers [1914], een uitgave van de Avondpostdrukkerij; In feite een overdrukje van haar artikel 'Ik beschuldig', in: *Eenheid*, 19 december 1914.
- 13 F., [Naschrift], in: *Eenheid*, 14 november 1914.

- 14 Agnita Feis aan Albert Verwey, 16 oktober 1916 [Amsterdam, Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Verwey-archief, XLI B 3702].
- 15 Van Doesburg correspondeerde vanaf 2 maart 1916 met Verwey over zijn artikelenreeks 'De nieuwe beweging in de schilderkunst', gepubliceerd in *De Beweging* 12 (1916) nr. 5, p. 124-131; nr. 6, p. 219-226; nr. 7, p. 57-66; nr. 8, p. 148-156; nr. 9, p. 226-235.
- 16 *Eenheid*, 26 februari 1916 en Albert Verwey, 'Boeken, mensen en stroomingen A.H. Feijs: *Oorlog, verzen in staccato*', in: *De Beweging* 12 (1916), nr. 10 (oktober), p. 62-68.
- 17 *Algemeen Handelsblad*, 4 oktober 1916.
- 18 'Kermis' werd postuum gepubliceerd, in: Agnita Feis, *Kermis*, [ed. Marco Entrop]. Exponent, Bedum 1985.
- 19 Van Doesburg aan Antony Kok, 8 september 1915 ['*De Stijl overal absolute leiding. De rifwisseling tussen Theo van Doesburg en Antony Kok*, ed. Alied Ottevanger. Thoth, Bussum 2008, p. 83].
- 20 Ankie de Jongh-Vermeulen & Paola van de Velde, 'De Leidse Kunstclub De Sphinx', in: Doris Wintgens Hötte & Ankie de Jongh-Vermeulen (red.), *Dageraad van de Moderne Kunst. Leiden en omgeving 1890-1940*. Waanders, Zwolle 1999, p. 175-176. Van Doesburg hield op die avond een lezing over moderne poëzie en droeg gedichten voor van Charles Baudelaire, Van Deysssel, Tagore, Stramm, Agnita Feis, drie van Kok en enkele van hemzelf.
- 21 Carel Blotkamp, 'Mondriaan als literator', in: Piet Mondriaan, *Twee verhalen*, ed. August Hans den Boef. Meulenhoff, Amsterdam 1987, p. 35; Geert Buelens, 'Reciting Shells Dada and, Dada in & Dadaists on the First World War', in: *Arcadia* 41 (2006), nr. 2, p. 275-295, en Hubert van den Berg, "'Der Sturm" und die niederländische literarische Avantgarde. Een kleine Bestandsaufnahme', in: Irene Chytraeus-Auerbach & Elke Uhle (red.), *Der Aufbruch in die Moderne: Herwarth Walden und die europäische Avantgarde*. Lit Verlag, Berlin 2013, p. 79-113.
- 22 *Dan Dada doe uw werk! Avant-gardistische poëzie uit de Lage landen*, samengesteld door Hubert van den Berg & Geert Buelens. Vantilt, Nijmegen 2014.
- 23 OC L101.
- 24 OC L81-87, 103. Zie ook Sjoerd van Faassen & August Hans den Boef, "'Ik moet zingen, altijd maar weer zingen van U". Liefdesgedichten van Theo van Doesburg voor Lena Milius', in: *Jaarboek Letterkundig Museum* 10 (1999), p. 59-99.
- 25 OC L104, 105, 111, 116 en 138.
- 26 *De gedenkschriften van een minnaar [3]. Eerste boek: Alwina* [OC, p. 661].
- 27 Van Doesburg aan Lena Milius, 23 februari 1915, resp. Feis aan Antony Kok, 26 april 1916 [VDA 127, 2209]. In dit inventarisnummer bevinden zich ook de overige geciteerde brieven van Feis aan Kok.
- 28 Van Doesburg aan Mina Leibbrandt, 24 februari 1915 [Otterlo, Kröller-Müller Museum, inv.nr. 129.700].
- 29 Van Doesburg aan Agnita Feis, z.d. [1915] (waarschijnlijk niet verzonden) [VDA 67].
- 30 Feis aan Kok, [1915] resp. 19 september 1915.
- 31 Op 12 mei 1915 werd door Van Doesburg een 'Tweede Soirée' (de eerste

- was op 29 april gehouden) georganiseerd in Café Jansen in Tilburg.
- 32 Programma 'Tweede Soirée De Sphinx', gevoegd bij brief Van Doesburg aan J.J.P. Oud, 25 november 1916 [Parijs, Fondation Custodia, 1972-A.602].
- 33 A.H. Huussen jr., *Uitgaande brieven van de Vereeniging van Beeldende Kunstenaars 'De Onafhankelijken', 1912-1917. Regesten en register*. [Eigen beheer], Haren (Gn.) 2007, nr. 3.362.
- 34 Feis aan Kok, [voor 18 oktober 1915]. De brief kan bij benadering gedateerd worden, doordat Van Doesburg in een brief van 18 oktober 1915 aan Kok over deze invitatie uit Haarlem aan Feis schrijft.
- 35 Feis aan Kok, 9 mei 1916.
- 36 Van Doesburg aan Kok, 27 mei 1916.
- 37 Feis aan Kok, 9 januari 1915.
- 38 Feis aan Kok, 19 september 1915.
- 39 Feis aan Kok, 19 september 1915.
- 40 Hans Renders & Sjoerd van Faassen, 'Ik zocht den dood en vond het Leven: een keerpunt in Tilburg. Theo van Doesburg in de jaren 1914-1915', in: *Zacht Lawijd, Literair-historisch tijdschrift* 13 (2014), nr. 3, p. 124-159, en Sjoerd van Faassen en Hans Renders, 'Theo van Doesburg en de oprichting van *De Stijl*', in: Hans Janssen (red.), *De uitvinding van een nieuwe kunst. Piet Mondriaan & Bart van der Leek. Laren 1916-1918*. Gemeentemuseum Den Haag/WBooks, Den Haag/Zwolle 2017, p. 115-147, 164-166.
- 41 A.H. Feis, 'De Kunstenaar', in: *Eenheid*, 20 mei 1916.
- 42 In pension bij mevr. Kat, Bloemgracht 146II, Amsterdam. Zie Feis aan Kok, 19 maart 1917.
- 43 Theo van Doesburg, 'La littérature d'avant-garde en Hollande', in: *Ça Ira* 1 (1921), nr. 12 (maart), p. 241-244 en 'The literature of the advance guard in Holland', in: *The Little Review* 11 (1925), nr. 1 (Spring), p. 56-59.
- 44 Carolus Hendrikus van den Pol, eerder koetsier en wagenbestuurder van de Amsterdamsche Gemeente Tram was geweest en daarna winkelier. In 1932 was de scheiding tussen Van den Pol en zijn eerste vrouw, Elisabeth Wilhelmina van Schuttershoef, uitgesproken.
- 45 De Graaf 'Over A.H. Feis - Een poging tot portret', p. 47.

*Met dank aan Marco Entrop en Mariël Haggeman.
Een eerste aanzet voor dit artikel verscheen in RKD Bulletin 2017/1.*